

TANULMÁNYOK

Hevesi Andrea¹

RMNy 1615.

**Egy unitárius ima-énekeskönyv töredéke,
a többi 17. századi unitárius énekeskönyv tükrében**

A 17. századi, magyar nyelvű, kolozsvári kiadású unitárius énekeskönyvekről igen keveset tudunk. A protestáns énekeskönyvek hagyományában, így az unitárius énekeskönyvek esetében is – az általuk betöltött funkciók alapján – két csoportot különböztetünk meg: számolnunk kell egy, a templomi használatra szánt, gyülekezeti énekeskönyv-típussal, és egy magánhasználatra szánt ima-énekeskönyv-típussal. Ezenkívül beszélhetünk a halotti énekeskönyvekről, melyek a temetési szertartás során megszólaló énekeket tartalmazták.²

¹ Hevesi Andrea 1986-ban született Hódmezővásárhelyen. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte magyar szakon, irodalomelmélet és művelődéstörténet szakirányon. Jelenleg ugyanitt az Irodalomtudományi Doktori Iskola hallgatója, doktori értekezését a 17. századi kolozsvári kiadású unitárius énekeskönyvek énekanyagából írja.

² A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosítószámú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. Ezúton szeretném megköszönni Keserű Gizella figyelmét és segítségét, melyet a tanulmány írása alatt kaptam.

Gyülekezeti énekeskönyvek

Az unitárius egyháztörténet állítása szerint³ már Dávid Ferenc idejében is volt nyomtatott énekeskönyv, melyről azonban hiteles leírást nem ismerünk, így ennek vizsgálatától eltekintünk.

A gyülekezeti énekeskönyvekből a 17. században három látott napvilágot, az első (RMNy 983.) 1602 és 1615 között,⁴ a második 1632-ben (RMNy 1541.), a harmadik pedig 1697-ben (RMK I, 1503.).

Az 1602–15 között megjelent énekeskönyvnek két példánya ismert, mindkettő csonka. Ebben az énekeskönyvben található egy graduál rész, amit egy *A fő ünnepekre való énekek* című rész követ, majd a 12° könyv 194. oldalán „*Az David soltarabol bizonyos Enekek notajokra ki szedegetet Psalmusok következnek*” alcímmel találkozunk. Itt 65 ének található. Ezt követi még a 428. oldaltól az abc-rendbe szedett, „*Szep külömb-külobmb aitatos Dicziretek következnek*” alcímmel ellátott rész, mely az abc-rendhez a végén hozzátoldott *Adj már csendességet...* kezdetű (RPHA 2007) Balassi-verssel az 560. lapon megszakad, innentől mindkét példány csonka. Ebben a részben 53 ének van, de a csonkasága miatt egykor több is lehetett benne.

Ennek – főként Thordai-zsoltárokkal és egyéb, 17. századi darabokkal – bővített kiadása az 1632-es kiadás, melynek mérete szintén 12°, és a szerkezete is igen hasonló az előzőhöz. A címe: *Isteni ditsiretek, imadságos és vigasztalo Énekek*, és Heltai nyomdájában adják ki. Az első rész előtt egy mottó található, mégpedig a 80. zsoltár:

Uram, Seregeknek Istene med-
dig haragszol az te népednek kö-
nyörgésére?

³ „Gyermekkoromban láttam a Dávid Ferenc idejében kiadott első énekeskönyv egy példányát, sőt a kezemben is járt ez néhai kolozsvári Takács István özvegyénél. [...] Ma azonban már annak a kiadásnak egyetlen példányát sem sikerült megtalálnom.” Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. Ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2005, Erdélyi Unitárius Egyház, 797. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1.)

⁴ Az unitárius énekeskönyvek énekanyagát vizsgálva az RMNy mellett (RMNy 983.) H. Hubert Gabriella adatait tartom a legpontosabbnak, ami 1602 és 1615 közé teszi az első fennmaradt énekeskönyv kiadási idejét. (*A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, Universitas Könyvkiadó, 152. (Historia Litteraria, 17.)) Az RMKT 17/4. 1605–07-es megjelenéssel számol, amit feltehetően Várfalvi Nagy János tanulmányából vesz át. (Az unitáriusok énekes-könyveiről. *Keresztény Magvető*, 6. köt. (1871). 93–126.)

Seregeknek Istene, vigasztaly
meg minket, és fenlyék mi nekünk
az te ortzád, és meg szabadulunk.”⁵

A zsoltárparafrázis mottóként való használata után itt is graduális rész következik, majd a 228. oldaltól: „Az Szent David sóltárából, bizonyos Énekek notájára ki szedegetet Psalmusok, és külömb-külömb üdökre valo Ditsiretek, következnek az ABC rendi szerént.” Ezen már látható a bővítés: 94 éneket tartalmaz. Ezt még követi a 607. oldaltól egy vegyes zsoltár- és énekrész, imádságokkal kiegészülve, mely az abc-rendet újramezdi. Ebben 53 darab ének, zsoltárparafrázis és ima található, de ezek nem azonosak (pontosabban csak részben azonosak) az előző énekeskönyv 53 darabjával.

Ezt a gyülekezeti énekeskönyvet Abrugyi György adja ki, de évszám nélkül. Stoll Béla⁶ az egyéb unitárius kiadványok közül 1632-ben megjelentek alapján következtet arra, hogy ezt az énekeskönyvet is az 1632-es évre tehetjük.

Az 1638-as dési komplanáció miatt hosszú időre szünetel az énekeskönyvek kiadása, így a következő, a században utoljára kiadott gyülekezeti énekeskönyv megjelenési ideje 1697. Ez az énekeskönyv még tovább bővül, főként 17. századi darabokkal. A 12° méretű kiadás címlapján a következőket olvashatjuk: „Isteni dicsiretek, imádsagos és vigasztalo énekek, Mellyek most ujjobban jó rendben vétettek, és az elébeni fogatkozásoknak megjobbittatásával kibocsáttattak Kmita Andrásné Költségével. Kolozsvárat, Az Unitária Ecclesia betüivel Liszcai Mihály által Anno 1697.” Érdemes megjegyezni, hogy mottónak itt is a már az 1632-es kiadásban is szereplő, az *Uram, seregeknek Istene...* kezdetű 80. zsoltár van megadva. Az énekeskönyv felépítése hasonló az előzőekéhez: a graduális rész után, a 164. oldalon a következő alcímet találjuk: „Az Szent David soltarabol, bizonyos énekek notájára ki szedegetett psalmusok, és külömb külömb üdökre valo Dicsiretek, következnek az ABC rendi szerént.” E részben összesen 85 ének van, majd ezt egy TOLDALEK T. I. című rövid alfejezet követi, melyben két zsoltár található Thordai Jánostól, az egyik a 139., az *Ártatlan szívét Szent Dávid...* kezdetű, a másik pedig a 143., az *Igaz látó szent Űristen...* kezdetű (RPHA 5083). Ezt követően még találunk egy másik részt is, mint a többi gyülekezeti énekeskönyvben is: a

⁵ Eddig csak a kolozsvári példányokat sikerült a kezembe venni, ezek csonkák az elején, de Török Ferenc kézzel kipótolta a hiányzó részeket: „A kolozsvári ev. ref. Főtanoda teljes példánya után készítette”, 1862-ben. (In: A Török Ferenc által betoldott, nem számozott lapokon, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár példányában, jelzete: B.M.V.U: 168.)

⁶ RMKT 17/4, 536.

440. oldaltól összesen 69 darab ének, imádság és zsoltárparafrázis olvasható abc-rendben.⁷

Ima-énekeskönyvek

H. Hubert Gabriella álláspontja szerint feltételezhető, hogy a graduált is tartalmazó, számos zsoltárt és egyéb éneket is közlő énekeskönyvek gyülekezeti használatra születtek, míg a rövidebb, 30–40 éneket közlő nyomtatványok magánhasználatra utalnak.⁸

Ebből a típusból minden bizonnyal volt már kiadás a 16. század végén is, ez az RMNy 746-os számú kiadvány, amely 1592–97 között keletkezhetett, mikor Enyedi György volt az unitárius püspök. A kötet igen kis terjedelmű, ezért inkább mondható néhány ének gyűjteményének, mint énekeskönyvnek.⁹ Noha az éneklista nem maradt fenn, megállapíthatjuk, hogy a későbbi ima-énekeskönyvekben szereplő énekek többsége vagy megvolt már a gyülekezeti énekeskönyvben is, vagy olyan szöveg, ami 1590 után keletkezett. Éppen ezért nem valószínű, hogy ez a kis gyűjtemény lehet a forrása a későbbi ima-énekeskönyvek énekanyagának.

A magánhasználatra szánt énekeskönyvekből eddig két kiadást ismertünk a 17. században. Az egyik a mára elveszett, 1623-as kiadás, melyet Várfalvi Nagy János tanulmánya¹⁰ ismertet, és az énekek mutatóját is közli. Várfalvi Nagy szerint ez az énekeskönyv 30 éneket tartalmazott. Nem önállóan jelent meg, egybe volt kötve Várfalvi Kósa János *Cathechismus*ával, illetve egy imádságos könyvvel, melynek címe: „*Imadsagos Könyveczke. Melyet naponként olvashat minden rendbeli Keresztyen ember. A. D. 1623.*” Várfalvi Nagy hozzáteszi még: „igen kis 8-drét.”¹¹ A tanulmányból kiderül, hogy az énekek betűrendes mutatója után még egy mondat található: „Az enekék előtt vagyon három rendbeli könyörges.” A közös címlapot, ill. az énekeskönyv címlapját nem írja le Várfalvi Nagy.

Ennek az 1623-ban kiadott, mára elveszett imádságos és énekeskönyvnek ismerjük az 1700-as, bővített újrakiadását is, melynek mérete 12°. (RMK I. 1558.) Ennek címe: „*Imadsagos es enekes kézbe hordozo Könyvetske. Mellyet naponként*

⁷ Talán nem felesleges megemlíteni, hogy az egyik kolozsvári példány ebből a kiadásból egybe van kötve Szenczi Molnár Albert 150 zsoltárának 1712-es kolozsvári kiadásával.

⁸ H. Hubert Gabriella: i. m. 255.

⁹ A kötetről bővebben Kanyaró Ferenc ír. (Enyedi György unitárius püspök beszéde. *Keresztény Magvető*, 35. évf. (1900). 30–40.)

¹⁰ Várfalvi Nagy János: i. m.

¹¹ Várfalvi Nagy János: i. m. 123.

minden rendbéli Keresztyen ember olvasgathat. Kolosvarat. Az Unitária Ecclesia Typusival, 1700-ben.” E kötetnek a Várfalvi Nagy János által ismertetett 1623-assal nagyon hasonló a felépítése: a főcím alatt *Szep isteni ditsiretek és háláadások* címmel összesen 66 darab éneket, és zsoltárparafrázist találunk. Ehhez, csakúgy, mint az 1623-as kiadáshoz, hozzá volt kötve egy imakönyv, és Várfalvi Kósa János kátéja is.¹²

Ennek az énekes résznek az elején a mottók már nem a 80. zsoltárból valók, és az 1623-as ima-énekeskönyv három könyörgése helyett az ifjúság számára található „öt regula” a kötet elején, a címe: „Keresztyéni ájtatosságra való gerjesztés”, ami tulajdonképpen a mindennapi kegyesség alkalmait, módjait írja le tömören. Az énekek itt is betűrendben vannak, de az abc-sorrend kétszer kezdődik el: először 30 ének van, ami azonos az 1623-as énekeskönyvben Várfalvi leírta 30 énekkel. A 80. oldaltól az abc-rend újrakezdődik, ebben a részben újabb 36 ének és zsoltár található vegyesen.

Halotti, temetési énekeskönyvek

Az unitárius temetési énekeskönyvekről igen keveset tudunk. Az első fennmaradt halotti énekeskönyv 1660-ban jelent meg (feltehetően a nagy pestisjárvány miatt kapott kivételes nyomtatási engedély birtokában).

Az egyháztörténetben a következőképp írnak a halotti énekeskönyvek kiadásáról:

„Ennek a legrégebbi példányából egyet sem láttam, ámbár bizonyos, hogy Heltai-féle betűkkel legalábbis háromszor, ha nem többször adták ki. Abrugyi Györgynek két kiadása van, s bennük még egy régebbi kiadásról történik említés. Az első kiadás címe így hangzik: *In exequiis defunctorum canendae. Halott temetéskorra való énekek. Mostan újonnan, szép, ékes és több halotti énekekkel, három karban állatván megjobbított. Kolozsvárban Helthus Gáspár műhelyében nyomtatott Abrugyi György által.* Az év nincs kitéve. Abrugyi György nyomdamester azonban 1631–1660 között működött nyomdászként.”¹³

Abrugyi véleményünk szerint az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv kiadása és a dési komplanáció közti években is kiadott egy – korábbi változatra épülő – halotti énekeskönyvet. Ha figyelembe vesszük, hogy az 1638-as dési komplanáció megnehezítette a kiadásokat, és számolunk azzal a ténnyel, hogy az 1660-as kolozsvári pestisjárvány miatt szükség volt a halotti énekek újrakiadására, tehát

¹² H. Hubert Gabriella: i. m. 261.

¹³ Kénosi Tőzsér – Uzoni Fosztó: i. m. 813.

már elkoptak az előző kiadások, akkor nagyon valószínű, hogy az Abrugyi által nyomtatott halotti énekeskönyv az 1630-as években, 1638 előtt keletkezett.¹⁴

Mivel a cím egyértelműen arra utal, hogy megújított, megjobbított halotti gyűjteményről van szó, így feltételezhetjük, hogy ezt az 1630-as években keletkezett kiadást is megelőzte egy másik, melyből nem maradt fenn példány. Ennek minden valószínűség szerint abban az időben kellett megjelennie, amikor az első gyülekezeti és az első magánhasználatra szánt énekeskönyv is megjelent, tehát az 1610-es, 1620-as években.

1697-ben szintén megjelent egy halotti énekeskönyv. Élve azzal, hogy a könyvkiadás őket sújtó tilalmának vége szakadt, ebben az évtizedben az unitáriusok nyomtattak gyülekezeti énekeskönyvet (1697), halotti énekeskönyvet (1697) és egy magánhasználatra szánt ima-énekeskönyvet is (1700).

Az 1697-es kiadást, csakúgy, mint a gyülekezeti énekeskönyvet is, „Kmita Andrásné költségével” nyomtatták ki. A címlapja:¹⁵ *„In exequiis defunctorum canendae. Halot temeteskorra való enek. Mellyek mostan ujjonnan szép helyes, és több, Halotti Enekekkel és Soltárokkal, az Abece rendi szerént, meg jobbittattak, és ki botsáttattak. Kmita Andrasne költségével Kolosvaratt, Az Unitaria Ecclesia Typussival, Liskai Mihaly által, Anno 1697.”* E nyomtatvány mérete szintén 12°.

RMNy 1615.

E tanulmány írása közben jelent meg Fekete Csaba¹⁶ tanulmánya, melyben az RMNy 1615-ös számú töredékes énekeskönyvet unitáriusnak mondja. Valóban minden jel arra mutat, hogy ez a töredék unitárius, de talán érdemes megvizsgálni, miből következtethetünk erre.

¹⁴ Ezt a kiadást Kanyaró Ferenc (*A legrégibb unitárius énekeskönyvekről*. MKSz, 1895, 321–332., főként 330–331.) 1630 és 1660 közé teszi, de úgy gondolom, hogy a történeti és az irodalomtörténeti adatok tükrében ezt a kiadást érdemes 1632 – a gyülekezeti énekeskönyv keletkezési ideje – és 1638 – a dési komplanáció – közé tenni. Mindenképp érdemes azonban figyelembe venni Kanyaró azon észrevételét, hogy a ’30-as évek körüli halotti énekeskönyv-kiadás az Újfalvi Imre-féle temetési rendet követi. Készülő tanulmányom az unitárius énekeskönyvek és az Újfalvi Imre-féle református énekeskönyvek összevetését tűzte ki célul.

¹⁵ H. Hubert Gabriella: i. m. 248.

¹⁶ Fekete Csaba: A 16–17. század legkisebb imádságoskönyve. In Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*. [online] Piliscsaba, 2012, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 91–103. https://bt.kpke.hu/uploads/articles/19896/file/regi_magyar_imakonyvek_es_imadsagok.pdf (2013. 11. 26.) A tanulmány csak mellékesen említi a nyomtatványt, mert elsősorban a kisméretű, evangélikus imakönyvekkel foglalkozik.

A 32° méretű makulatúrán egy nyomtatvány első 15 levele található, melyben a címlap is benne van. Ebből kiderül, hogy Abrugyi György nyomtatta Kolozsvárott, 1635-ben.

A kiadvány címe pontosan megegyezik ennek az 1700-as imádságos és énekeskönyvével:

„*Imadsagos es enekes, kézbe hordozó Könyveczke. Mellyet naponként minden rendbéli Keresztyén ember olvasgathat. Nyomtatta Colosvárban Abrugi György 1635.*”

Az RMNy 1615. 15 levelének egy része sajnos olvashatatlan. Ami kiolvasható, az a nyomtatvány címlapja, egy alcíme, és az *Adj már csendességet...* kezdetű (RPHA 2007) Balassi ének egy része, illetve az *Aki veti segedelmét...* kezdetű zoltárparafrázis (RPHA 0074) egy részlete. Az őrszavakból kiderül, hogy az *Adj már csendességet...* után következett az *Aki veti segedelmét...* Ebből már következtethetünk arra, hogy az énekek valószínűleg abc-rendben lehettek.

Ezekon kívül kivehető három könyörgés részlete is. Az első a *Mi Atyánk*-kal ér véget. A dolgozat magánhasználatra szánt énekeskönyveket tárgyaló részében ismertettük, hogy Várfalvi Nagy tanulmánya szerint az 1623-as elveszett ima-énekeskönyv elején is három könyörgés volt olvasható, melyet az 1700-as újrakiadás lecserélt az ifjúságnak szóló öt regulára. Erős lehet tehát a gyanú, hogy az 1623-as nyomtatvány három könyörgését közli az RMNy 1615. is.

Kivehető még a *dedicatio* részlete, melyben a megszólított „kegyelmek”, de sajnos a szövegből nem derül ki, hogy ki ez a személy.

Teljesen olvasható viszont egy alul és fölül is díszítő motívummal ellátott lap, melyen a 80. zoltár parafrázisa található, az *Uram, seregeknek Istene...* kezdetű, csakúgy, mint az 1632-es és az 1697-es unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben is, sőt, Várfalvi Nagy állítása szerint már az 1602–15 körüli énekeskönyvben is ez a mottó szerepelt, csak sajnos ez ma már csonka az elején.¹⁷

1697. (RMK I. 1503.)	1635. (RMNy 1615.)
<i>Uram, Seregeknek Istene meddig haragszol az te népednek könyörgésére?</i> <i>Seregeknek Istene, vigasztaly meg minket, és fenlyék mi néküink az te ortzád, és meg szabadulunk.</i> ¹⁸	PSALMUS LXXX. <i>Uram, Seregeknek Istene, meddig haragszol az te nepednek könyörgésére.</i> <i>Seregeknek Istene, vigasztaly meg minket, es fénlyek mi néküink az te orczád: és meg szabadulunk.</i>

¹⁷ Várfalvi Nagy János: i. m. 116.

¹⁸ A Török Ferenc által kézzel írt, betoldott, nem számozott lapokon található a mottó, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár példányában, jelzete: B.M.V. U: 168.

Látható, hogy a szövegváltozatok teljesen megegyeznek, néhány szó írásképe a kivételével. Ezen a lapon az őrszó a SZEP, tehát utána következik az alcímet tartalmazó lap, amelyen az *Adj már csendességet...* (RPHA 2007) is elkezdődik. Ennek a versnek a címe az, ami az 1700-as kiadású, magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyvben is: *Békességekérő ének*.

Az alcím a következő: *Szép Isteni Ditsiretek és hálá-adások*. A dolgozat elején ismertetett ima-énekeskönyveknél láthattuk, hogy Várfalvi Nagy szerint az 1623-asban is ez az alcím szerepelt, de az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyv alcíme is ez: *Szep isteni ditsiretek és háláadások*.

Az *Adj már csendességet...* kezdetű énekkel¹⁹ (RPHA 2007) kapcsolatos szakirodalmat nem szeretnénk részletekbe menően ismertetni, mindenképp érdemes viszont megemlíteni a 7–8. strófák ismert problémáját: a *szárny-szarv*, illetve a *repülvén áldjálak* kifejezés értelmezési lehetőségeit.²⁰ Ez az a pont ugyanis, ahol az unitárius énekeskönyvek szöveganyaga alapvetően tér el a legtöbb *Adj már csendességet...* szövegváltozattól, és emiatt tartja Eckhardt Sándor romlott szövegváltozatnak az unitárius változatot.²¹ A mai álláspont szerint viszont éppen az unitárius szövegváltozatokban is szereplő „szarv” kifejezés a helyes, Szentmártoni Szabó Géza olvasatában „[a]z 'Istenes énekek' kiadásainak egy részében szereplő »letört szárnyát« olvasat mindenképpen helytelen, hiszen a régiségben a szárnyat szegik, nem törik...”²²

A „letört szarv” tehát tipikusan az unitárius szövegváltozatok jellegzetessége, illetve a későbbi, kolozsvári kiadású istenes énekekben is ez jelenik meg.

Mivel az 1635-ös töredék ezt a változatot hozza, textológiai alapon is joggal feltételezhetjük, hogy az énekeskönyv unitárius. Az *Adj már csendességet* az első ismert (17. század eleji) unitárius (gyülekezeti) énekeskönyv kiadásában sajnos annak csonkasága miatt hiányzik, csak első pár sora és a címe (*Békességért való*

¹⁹ Az unitárius énekeskönyvekben található szövegváltozatokról lásd Hevesi Andrea: Interkonfesszionális kommunikáció a korai újkorban: Balassi Bálint Adj már csendességet kezdetű versének unitárius szöveg hagyománya. In Tóth Zsófia Anna (szerk.) *A varázsgyűrűtől az interkonfesszionális kommunikációig, Információtudományi metszéspontok bölcsészeti megközelítésben*. [online] Szeged, 2011, Primaware, 57–62. http://otodikalprogram.huminf.u-szeged.hu/sites/default/files/Konyvek/TZsA_ebookInfud%20a%20bolcseszetben_szerk.pdf

²⁰ Szentmártoni Szabó Géza: „Mint szép ereklyével...” *Iskolakultúra*, 2004/2. 36–49.

²¹ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint összes művei*. I. köt. Budapest, 1951, Akadémiai Kiadó, 270.

²² Szentmártoni: i. m. 39.

könyörgés) található meg az 560. oldalon.²³ Az 1623-as magánhasználatra szánt énekeskönyv szintén tartalmazta az éneket Várfalvi Nagy tanulmánya szerint,²⁴ és az 1700-as ima-énekeskönyv kiadás is: utóbbiban pontosan ugyanúgy jelenik meg az ének, mint a töredéken, azaz az alcím után, az első oldalon.

Az ének minden unitárius gyülekezeti és magánénekeskönyvben szerepel tehát. A következő táblázat az 1635-ös makulatúrán található változatot veszi alapul, majd ezt hasonlítja össze – az idő közelsége, és a nyomdász azonos volta miatt – az 1632-es énekeskönyv változatával, illetve az 1700-as magánhasználatra szánt kiadás változatával, hiszen az 1623-as elveszett, de ha a feltételezésünk igaz, hogy az 1635-ös töredék unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv lehetett, akkor az 1700-as kiadás ennek, az RMNy 1615-nek a bővített változata.

RMNy 1615. (Az 1635-ös makulatúra)	RMNy 1541. (Az 1632-es énekeskönyv)	RMK I. 1558. (Az 1700-as magánénekeskönyv)
SZEP ISTENI DI- tsiretek és há- lá-adások. Békesség kérő Enek. ADGY már csendesse- get lelki békességet, Menybéli Vr: Bu- doso elmemet, ód butól él- temet, kit sok kén fhur. Sok ideje hogy már lel- kem szomjuhon vár, ment- ségére: örizz, ne had eb- rez [A lapon ennyi van, az utá- na következő strófák nem találhatók meg a makula- túrán]	ALIA. Ad Notam: Io az egyességben. ADGY már tsendességet, lelki békességet, Menybéli UR: Budoso elmemet, ód butól élte- met, kit sok kin fur? Sok ideie hogy már, lelkem szomiuhon vár, mentségére: ö- rizz, (253) rizz, ne hadd ébrezd, haragod ne geriezd, vétségemre. Nem kitsin munkával, Fiad halálával, váltottál meg: Kinek érdeméért, mostis szükségemet, tellesits meg.	SZEP ISTENI DITSI- reték és Hálá- adások. <i>Bekesség kerő Enek.</i> ADGY már tsendességet, lelki bekességet, Menybéli Ur: Budoso elmemet, ód butól él- temet, kit sok kin fur. Sok ideje hogy már, lelkem szomjuhon vár, mentségére : ö- rizz, ne had, ebrezd, haragod ne terjezd, vétségemre. Nem kitsiny munkával, Fiad halálával, váltottál-meg : Kinek sok kinyaért, most-is szükségemet, tellesits-meg.

²³ Az 1632-es énekeskönyvben szintén szerepel a vers, itt a 252. oldalon található. Az 1697-es gyülekezeti énekeskönyvben a 182–183. oldalon van a vers.

²⁴ Várfalvi Nagy János: i. m. 124.

<p>Nem kell kételkednem sőt jól tselekednem igéd szerint: Meg adod kedvesen mit igérsz kegyesen hitöm szerint.</p> <p>Nisd fel hát karodnak szentséges markodnak al-dott zárjat: Add meg életemnek, épséges fejemnek le tört szarvát.</p> <p>Repülvén áldgyalak, s' élven imádgyalak, vetek nélkül: Kit halván ertselek, és te veled legyek, bu s' ken nélkül.</p> <p>PSAL</p>	<p>Irgalmad nagysága, nem vétkem rutsága, fellyeb való: Benned oly végtelen, sok bünöm éktelen, romlot; való.</p> <p>Io voltod változást, gazdagságot, fogyást, eresztethő: Engem te szolgálát, mint régen sokakat, térithető.</p> <p>Nem kell kételkednem, sőt jól tselekednem, igéd szerint: Meg adod kedvesen, kit igérsz kegyesen, hitöm szerint.</p> <p>Nisd fel hát karodnak, szentséges markodnak, áldot záriát: Ad meg</p> <p>(254) meg életemnek, épséges feiemnek, le tört szarvát</p> <p>Repülvén áldgyalak, s- élvén imádgyalak, vetek nélkül: Kit halván értselek, és te veled legyek, bú s- kin nélkül.</p>	<p>Irgal-</p> <p>(2)</p> <p>Irgalmad nagysága, nem vétkem rutsága, fellyeb-való: Benned oly végtelen, nagy bünöm éktelen, romlot, való.</p> <p>Jóvoltod változást, gazdagságot, fogyást, eresztethő: Engem te szolgálát, mint régen sokakat terithető.</p> <p>Nem kell kételkednem, sőt jól tselekednem, igéd szerint: Meg adod kedvesen, mit igérsz kegyesen, hűtem szerint.</p> <p>Nisd-fel hát karodnak, szentséges markodnak, áldott zárját : Add-meg életemnek, épséges fejemnek, le-tört szarvát.</p> <p>Repülvén áldgyalak, 's élvén imádgyalak, véteknélkül: Kit halván értselek, és te veled légyek, bú 's kénnélkül.</p> <p>PSALMUS. XCI.</p>
--	---	---

A táblázatból világosan látszik, hogy az RMNy 1615. szövegváltozata néhány ékezetést, írásmódbeli eltérést leszámítva szóról szóra egyezik az unitárius szövegváltozatokkal.

Az 1700-as kiadással összevetve azt is láthatjuk, hogy az 1635-ös kiadásnál az őrszó a „PSAL”, és szerencsénkre az ezt a Psalmust tartalmazó, következő lap meg is van a makulatúrán: ez a 91. zsoltár, az *Aki veti segedelmét...* kezdetű (RPHA 0074), mely az *Adj már csendességet...* után következik az 1700-as kiadásban is.

Az *Adj már csendességet...* (RPHA 2007) nyomtatványban való szereplése azért is specifikus, mert jelen tudásunk szerint itt, az unitáriusoknál jelent meg e vers először nyomtatásban, az első, 1602–15 körüli kiadásban. Ezzel szemben a nyomtatvány következő éneke, az *Aki veti segedelmét...* kezdetű (RPHA 0074) igen korai protestáns zsoltárparafrázis, s az unitáriusokhoz is máshonnan került át. Megvolt például az 1582-es Bornemisza-féle detrekői énekeskönyvben (RMNy 513. Énekek három rendbe), az 1593-as kiadású bártfaiban (RMNy 713.), vagy az 1602-es debreceni, Újfalvi-féle énekeskönyvben is (RMNy 886.). Az RMNy 1615-ös nyomtatvány szövegváltozatát összehasonlítva az unitárius változatokkal azonban itt is azt láthatjuk, hogy az ékezeteket és az apróbb írás-

módbeli különbségeket leszámítva a szöveg teljesen azonos az unitárius változatokéval:²⁵

RMNy 1615. (Az 1635-ös makulatúra)	RMNy 1541. (Az 1632-es énekeskönyv)	RMK I. 1558. (Az 1700-as magánénekeskönyv)
Psalmus XC I	ALIA.	[Előtte az Adj már csendességet... található] PSALMUS. XCI.
AZ Ki veti segedelmét, az Istennek jó voltában, az ily ember bátorságos az Mennyei oltalomban.	<i>Psalmus 91.</i> Azon Notára. Az ki (239) AZ ki veti segedelmét, az Istennek io voltában, az ily ember bátorságos, az mennyei oltalomban.	AZ ki veti segedelmét, az Istennek jóvoltában, az ily ember bát (3) bátorságos, az Mennyei oltalomban.
Vallást teszen az hü ember: te vagy nekem én Istenem, te vagy nekem bátorságom, benned bizom én Istenem.	Vallást téssen az hü ember: te vagy nekem én Istenem, te vagy nekem bátorságom, benned bizom én Istenem.	Vallást téssen az hü ember: te vagy nekem én Istenem, benned bizom én Istenem.
Mert engemet te mentél meg, ellenségimnek törítöl, az kemenses igiktől, törvénnel rettegésétől.	Mert engemet te mentél meg, ellenségimnek törítöl, az keménységes igétől, rettegésétől.	Mert engemet te mentél-meg, ellenségemnek törítöl, az keménységes igiktől, törvénnel rettegésétől.
Visel [A lap végén a <i>Visel</i> az őrszó. Új lapon:] Visel téged az Vr Isten, ő sz. vállán árnyéka alatt: hogy mindenkor te bizhassál, Istennek szárnyai alatt.	Visel téged az Ur Isten, ő szent vállán árnyéka alatt: hogy mindenkor te bizhassál, Istennek szárnyai alatt.	Visel téged az Ur Isten, ő sz. vállán árnyéka alatt: hogy mindenkor te bizhassál, Istennek szárnyai alatt.
Iesus Christus egy igazság, környekez téged paisul. Semmit ne fély az ejeli, hűtötlén rettegésektől.	Iesus Christus egy igazság, környekez téged pajisul. Semmit ne fély az éjeli, hűtötlén rettegésektől.	Iesus Christus egy igazság, környekez téged paisul. Semmit ne fély az éjeli, hűtötlén rettegésektől.
Semmit ne fély nyilván valoháborunak nyilaitól, titkon valo kesértettől, déli ördögtől, vakságtól.	Sem- (240) Semmit ne fély nyilván valo, háborunak nyilaitól, titkon valo kísértettől, déli ördögtől, vakságtól.	Sémmit ne fély nyilván-való háborunak nyilaitól, titkon-való kísértettől, déli ördögtől, vakságtól.
Te mellőled bal kéz felől, ezen mind el hullának: Iob kéz felől [?tiz] ezen te néked nem árthatának.	Te mellőled bal-kéz felől, ezen mind el hullanak: job-kéz felől tiz ezen, te néked nem árthatának.	Te mellőled bal-kéz felől ezen mind el-hullanak: Iob-kéz felől (4) löl tiz ezen, te néked nem árthatának.

²⁵ A szoltár megtalálható az összes unitárius gyülekezeti és magánhasználatra szánt énekeskönyvben is, de a praktikus szempontokat figyelembe véve a táblázatban itt is csak az 1632-es és az 1700-as énekeskönyv szövegváltozatával hasonlítjuk össze.

<p>[új lapon] De ma[gadat] szemeiddel, ott meg látod, meg ismered, hogy az bünökért, boszszut áll embert meg büntet. Mert te bizol a' Mennyei, nagy Istennek jó voltában, bátorságod helyezettted, igen nagy hatalmas Urban. Nem járulhat semmi go- nosz soha neked romlásod- ra, és házadhoz nem kö- zelget veszedelemnek o- stora.</p> <p>Mert parantsol te felül- led szolgáló szent Angyal- nak [Lap vége] [Itt vsz. 1 oldal hiányzik a makulaturáról]</p> <p>nagy halált, az Poklot, az kárhozatot.</p> <p>Szól az Isten az ember- ről, mert az én bennem re- mettel, meg szabadítom, s' meg mentem mert meg is- mérte nevemet.</p> <p>H[a] en hozzám fel kiál- tand, meg halgatom, és meg mentem, velle vagyok bá- nattyában, és öt meg di- [tsöitem. OLVASHATALAN, egy üdvözítő olvasható csak ki] EZT</p> <p>[Az utolsó strófa már nincs meg, mert az azt tartalmazó lap nincs a nyomtatványon.]</p>	<p>De maga te szemeiddel, ott meg látod, meg ismered: hogy az Isten az bünökért, boszszut áll, em- bert meg büntet.</p> <p>Mert te bizol az Mennyei, nagy Istennek jó voltában, bátor- ságod helyezettted, igen nagy hatalmas Urban. Nem járulhat semmi gonosz, soha neked romlásodra, és házad- hoz nem közelget, veszedelem- nek ostora.</p> <p>Mert (241) Mert parantsol te felölled, szol- gáló szent Angyalinak: Hogy minden te utaidban, őrizzenek, ne hadgyanak. Az Istennek szent Angyal, vi- selnek téged kezekben: hogy meg ne üssed lábodat, történet szerint az köben. Aspis Kigyón, és az mérges Basiliscus Kigyón te jársz, mert az Törvény, és az Halál, te raytad nem uralkodnak.</p> <p>Talpad alatt meg nyomodod, az Oroszlányt, az ördögöt, és az Sarkányt, az nagy halált, az Pok- lot, az kárhozatot.</p> <p>Szól az Isten az emberről, mert az én bennem reménlet, meg sza- badítom, meg mentem, mert meg ismérte nevemet.</p> <p>Ha (242) Ha én hozzám fel kiáltand, meg halgatom, és megh mentem, véle vagyok bánattyában, és öt meg ditsöjitem. Néki adok hoszszu napot, és az örök boldogságot, és meg muta- tom ő néki, Idvezítő Christusomat.</p> <p>Ezt meg irta az szent David, Sóltár könyvnek közepiben, irta kilentzven egy részben, hogy minden bizzék Istenben.</p>	<p>De magad te szemeiddel, ott meg-látod, meg-isméred: hogy az Isten az bünökért, boszszút áll embert meg-büntett.</p> <p>Mert te bizol a' Mennyei, nagy Istennek jóvoltában, bátorságod helyezettted, igen nagy hatal- mas Urban. Nem járulhat semmi gonosz so- ha neked romlásodra, és házad- hoz nem közelget, veszedelemnek ostora.</p> <p>Mert parantsol te felölled szol- gáló szent Angyalinak: Hogy minden te ulaidban, őrizzenek, ne hadgyanak. Az Istennek szent Angyal, vi- selnek téged kezekben: hogy meg ne üssed lábodat, történet szerint az köben. Aspis Kigyón és az mérges Ba- siliscus (5) siliscus Kigyón te jársz, mert az Törvény, és az Halál, te raytad nem uralkodnak.</p> <p>Talpad alatt meg-nyomodod, az Oroszlant, az ördögöt, és az Sarkánt, az nagy halált, az Poklot az kárhozatot.</p> <p>Szól az Isten az emberről, mert az én bennem reménlet, meg-sza- badítom, s' meg-mentem mert meg-ismérte nevemet.</p> <p>Ha én hozzám fel-kiáltand, meg halgatom, és meg-mentem, vél- le vagyok bánattyában, és öt meg-dütsöitem. Néki adok hoszszú napot, és az örök boldogságot, és meg-muta- tom ő néki, üdvözítő Christu- somat.</p> <p>Ezt meg-irta a' szent David, Soltár könyvnek közepiben, irta kilentzven részében, hogy min- den bizzék Istenben.</p>
--	--	---

Azt talán érdemes megjegyezni, hogy Várfalvi Nagy János szerint az 1623-as elveszett kiadásban is az *Adj már csendességet...* után, a nyomtatvány 4–13. oldalán volt található a zsoltár.²⁶

Összegzés

Összegezve az RMNy 1615. és az unitárius énekeskönyvek szövegeinek vizsgálatát elmondhatjuk, hogy minden jel szerint a makulatúra egy unitárius ima-énekeskönyv első pár oldalát tartalmazza.

A címe azonos az 1623-as és az 1700-as kiadású rokonaival, és az alcím is ugyanaz. A nyomdász Abrugyi György, aki az 1630-as években biztosan nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyvet, valószínűleg halotti énekeskönyvet is, s amúgy is unitárius nyomtatványok maradtak fenn az ő nyomdászságának idejéről. A nyomtatványon található mottó, a 80. zsoltár is azonos azzal, ami a gyülekezeti énekeskönyvek mottója. Az RMNy 1615. tartalmaz a nyomtatvány legelején három könyörgést csakúgy, mint az 1623-as énekeskönyv is. Az *Adj már csendességet...* és az *Aki veti segedelmét...* kezdetű énekek szövegváltozata pedig teljesen azonos az unitárius énekeskönyvekben található variánsokkal.

Ha ez a makulatúra egy magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyv első oldalait tartalmazza, akkor a kolozsvári kiadású unitárius énekeskönyvek típusáról, megjelenéseiről is pontosabb tudásunk lehet.

A gyülekezeti, a magánhasználatra szánt és a halotti énekeskönyvek ismeretéből kiderül ugyanis, hogy a legelső fennmaradt gyülekezeti énekeskönyvet (1602–15 körül) követte egy magánhasználatra szánt énekeskönyv 1623-ban, és nagyon valószínű, hogy ekkoriban halotti énekeskönyv is volt már, hiszen az Abrugyi György által nyomtatott halotti énekeskönyv címéből arra következtethetünk, hogy előtte is volt már ilyen típusú unitárius nyomtatvány, amelyről sajnos semmi továbbit nem tudunk.

Az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvet Abrugyi nyomtatta csakúgy, mint az 1635-ös, magánhasználatra szánt ima-énekeskönyvet is, melyről az RMNy 1615. tanúskodik. A halotti énekeskönyvek tárgyalásánál pedig – konkrét nyomtatvány meglétének hiányában – arra a következtetésre jutottunk, hogy 1632–38 között nyomtathatta Abrugyi György a nem datált, az egyháztörténet által ismertett halotti énekeskönyvet.

Az 1697-es évben gyülekezeti és halotti énekeskönyvet is nyomtattak, majd 1700-ban megjelent egy ima-énekeskönyv is.

²⁶ Várfalvi Nagy János: i. m. 124.

Ha a dolgozatban ismertetett hipotézis áll mind a halotti énekeskönyvek, mind pedig az RMNy 1615. kapcsán, akkor látható, hogy igen korán, talán már a 20-as években, de a 30-as években biztosan lehetett az unitáriusoknak mind a három típusú énekeskönyvből.

Valószínű tehát, hogy az unitáriusok nem csak a század végén, az 1690-es években vették át a protestáns felekezetekre jellemző kiadási szokásokat, és külön – de legalábbis a nyomtatványban jól elkülönítve – adták ki a templomban használatos énekeket, a magánhasználatra szántakat és a temetési énekeket. Minden jel arra mutat, hogy ez az 1630-as években bizonyosan, de lehet, hogy már az 1620-as évekre megvalósulhatott az unitáriusoknál.